

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍԵՐՈՎԵԷ՝ ՎՐԴ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

Զարգերը դադարել են անմիջապես յետոյ, Ասմբրոսիոս Պուլկար վարդապետի մը ընկերակցութեամբ, իբր օտարական զանազան Հայ և Յոյն եկեղեցիներ այցելելի որպէս թէ Արեւիկան եկեղեցիներ տեսնելու համար, բայց բուն նպատակն էր ժամկոչներէն և լուսարարներէն եկեղեցիներու, պատկերներու, սեղաններու ևն. մասին տեղեկութիւններ առնելու ձեռն տակ, իզմիրիկան Սրբազանի և ուրիշ ծանօթներու, ազգականներու և բարեկամներու և պատահած գէպքերու վրայ ծանօթութիւններ ստանալ — ամէն ինչ ախուր և սրտաճմլիկ էր: Շատ հայկական արիւն հոսեցաւ Կ. Պօլիս, Ղալաթիա, Խոստաղ, պանքայի գէպքին հետեանօք... իսկ Մատթէոս իզմիրիկան Սրբազանը Օսմ. չոզենաւով արտորտած էր յերուսաղէմ:

Սեպտեմբերի կէսին որոշեցի հեռանալ Պոլսէն, մթնոլորտը կը ճնշէր վրաս, լէտաք էր հեռանալ արիւնահոս փողոցներէն և քաղաքներէն:

Պանքայի գէպքէն յետոյ ամէն չոզենաւ հազարաւոր հայեր կը տանէր գէպի եգիպտոս, Եւրոպա, Յունաստան, Պուլկարիա, Ռուսաստան ևլն. ևլն.:

Սեպտ. 20ին, մօտակայ Աւստրիական «Հունդարիա» չոզենաւ նստայ, ուղեւորելու համար գէպի վառնա: Շոգենաւը լիքն էր դաղթական հայերով. որոնք առհասարակ Կ. Պօլսոյ վերջին անցքերուն վրայ կը խօսակցէին և իրենց ապագային անստուգութեան մասին կը խորհէին գլխիկոր և մտաւանջ: Հետեան առաւօտ հասանք Պուրկաղ, ուր քանի մը ժամ մնաց մեր չոզենաւը, բայց դուրս չելայ: Եւրեկոյին ուշ տանն հասանք վառնա, ցամաք ելանք, ուր իւրաքանչիւրին անունը կ'արձանագրէին փոլիսներ, կանոնաւոր անցագիր չունէի և արդէն անցագիր չէին փնտռեր: Ուշ տանն գնացինք քաղաքէն կէս ժամ հեռու «քարանձինա» կոչուած խոշոր խանի պէս տեղ մը (Երուսաղէմի հոգեառներն նման), ուր գիշերեցինք խեղճ ու կրակ վիճակի մէջ: Նոյն միջոցին 4000է աւելի հայ գաղթականներ կային վառնայի մէջ: Ուրիշ հարիւրաւորներ, հազարաւորներ ալ Պուլկարիոյ զանազան կողմերը ցրուած Օգոստ. — Սեպտ. ամիսներուն:

2-3 օր միայն մնացի վառնա: Նոյն միջոցին հոն կը պտնուէին Եւլոսփացի Տ. Վաղինակ Մ. Վ. Սիսակեան, Արմաշու Միաբաններէն նորընծայ Մաշթոց Վ. Փափագեան (այս երկու վարդապետները յետոյ Խրիմեան կաթ.ի հրամանաւ Ամերիկա մեկնեցան, ուր քանի մը տարի յետոյ վախճանեցաւ Տ. Վաղինակ Մ. Վ., իսկ Տ. Մաշթոց Վ. յետ ժամանակաց կարգաթոյ կողաւ և ամուսնացաւ Ներսէս Փափագեան անուանով): Կային նաև Մշոյ կողմերէն ծերունի վարդապետ մը Արքայած անունով և ուրիշ քահանաներ և վարժապետներ:

Առտու երեկոյ Ս. Սարգիս եկեղեցին կ'երթայի և կը մասնակցէի ժամերգութեանց: Վարազայ Խաչի պահոց Բարեկենդանի կիրակին Ս. Պատարագին սպասաւորեցի, Աւետարան կարդացի, վերաբերում ըրի: Եկեղեցին լիքն էր տեղացիներու և գաղթականներու բազմութեամբ:

Վառնայի մէջ յատուկ յանձնաժողով մը կազմուած էր գաղթականներուն օգնելու և անոնց ճամբորդութիւնները դիւրացնելու համար, որը շատ լաւ կ'աշխատէր: «Հայաստան», «Սասուն» և այլ անուններով սրճարաններ, ընթերցարաններ կային, «Իրաւունք» անունով Հայերէն և մասամբ Թուրքերէն շարաթաթերթ մը կը հրատարակուէր, և Պուլկար կառավարութիւնն ալ ամէն կերպ հոգածութիւն ցայց կու տար և կը փառաբանէր բազմաշարժար հայ ժողովրդեան տառապանքը:

Շոգեկառքեր ձրի կը փոխադրէին հայ գաղթականները: Սեպտ. 24 Բշ. առաւօտ չոզեկառք նստայ և ճամբայ ելանք բազմաթիւ գաղթականներով գէպի Ռուսաւաք: Շոգեկառքը վառնայէն Ռուսաւաք գրեթէ 12 ժամէն կը հասնէր: Բոլոր գաղ-

Թականներս առաջնորդուեցանք քաղաքէն դուրս, խանի նման բնակավայր մը։ Նոյն գիշերը բոլորովին անհանգիստ կերպով անցուցինք տախտակներու վրայ պառկելով և հետեւալ առաւօտ Ռուսնուք մտնելով տեսնուեցանք մեր բարեկամներուն հետ, որք էին Գրիգոր Ալա կարապետեան՝ ժամագործ, Պարոն Նշան Թորոսեան - Սարգիսեան՝ ալիւրի վաճառական։ Ասոնք ծանօթ էին ինծի Երուսաղէմէն։ Հիւրընկալուեցաւ Պր. Նշանին տունը։ Շաբաթ երեկոնները և կիրակի առաւօտներ քաղաքին Ս. Աստուածածին եկեղեցին կ'երթայի և ժամերգութեանց կը մասնակցէի։

Առաջին կիրակին, Սեպտ. 30, վարադայ Ս. Խաչի տօնն էր։ Պատարագեց տեղւոյն Տ. Ղեւոնդ քահանայն (Պուքրէշցի), երբեմն Երուսաղէմի Միաբան, Սեփան տնտեսարար և փոքրաւոր աշակերտ Մելքիսեդեկ Եպս. Մուրատեանի։ Եկեղեցին լիքն էր տեղացի և գաղթական ժողովրդով։ Հոն կը պաշտօնավարէին նաև Տ. Կարապետ Քհնյ. Պօյաճեան և Տ. Մկրտիչ Միքայէլեան անուն քահանայ մը Պարտիզակցի։

Ռուսնուքէն նամակաւ գրեցի Վիէննա, Միխիթարեանց Աբրահայր Գեր. Տ. Արսէն Արքեպս. Այաթնեանին, տեղեկացնելով որ Վիէննա պիտի այցելէի, և յետոյ պիտի վերադառնայի Երուսաղէմ. բայց Օսմ. հիւպատոսը դժուարացաւ անձագիր տալ։ Որոշեցի Վառնա դառնալ և անկից կերպով մը Երուսաղէմ երթալ Եսէնաստանի կամ Եգիպտոսի գծով։ Նոյնմբերի սկիզբը Վառնա իջայ, ուր մեր եկեղեցին կ'երթեկէի, և եկեղեցւոյ ներքնադաւիթը անկիւն մը կը պառկէի բոլորովին խեղճ ու կրակ վիճակի մէջ։

Այս միջոցին Տ. Տ. Մկրտիչ Խրիմեան կաթ. ի կողմէն հոգեւոր այցելութեան պաշտօնով Վառնա հասաւ Տ. Արսէն Վրդ. Վեհունի։

Որոշեցի Ռուսմանիոյ գծով երթալ Վիէննա, բայց հայերուն մուտքը խստիւ արգելուած էր հոն, և Ռուսմանական կառավարութիւնը հայ գաղթականներ չէր ընդունած իր երկրին մէջ։

Պաղտատար անունով 18 տարեկանի մը անցագրով, ճամբայ ելայ դէպի Պուքրէշ։ Առաջին անգամ ըլլալով Եւրոպական մայրաքաղաք մը կը տեսնայի։ Ամէն կողմ շքեղութիւն և ելեքտրական լուսաւորութիւն, կառքեր, քրանվայներ։ Երեք օր մնացի Պուքրէշ, նաև մեր Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին, որ կարեւոր թաղի մը մէջ կառուցուած է Եսէնական ոճով։ Երկու քահանաներ կը սպասուորէին հոն և երկուքն ալ Ռուսմանական քահանայի խալիփա կը դնէին գլուխին։

Այս եկեղեցին վերաշինուած է 1781ին։ Այժմ (1913) աւելի ընդարձակօրէն վերակառուցուելու վրայ է, էջմիածնի Մայր Տաճարին ճարտարապետական ոճով ու ձևով և երկնահարդար կաթողիկէներով։

1896 Դեկտ. 11ին հասայ Վիէննա, Պոտամիէշթի ճամբով։ Յաջորդ օր տեսակցեցայ Այաթնեան Գերապայծառին հետ, որ շատ փառաւոր և պատկառելի անձ մըն էր։ Կէս ժամու շափ հետս տեսակցեցաւ։ Այաթնեան Գերապայծառ այդ առթիւ ինձ պատմեց թէ ինքն ժամանակաւ (ի մօնկութեան) Կ. Պօլսէն Վիէննա 70 օրէն հասած է Թրիէստի ճամբով և առադաստանաւով։ Մէկ շաբաթ հիւրընկալուեցայ իրենց վանքը։ Աբրահայրէն զատ վանքին մէջ կը գտնուէին Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովնանեան (Աթոռակալ և Ընդհ. Գարտուղար), Տ. Աստուածատուր Վրդ. Աւագեան՝ Գործակալ, Տ. Անտոն Վրդ. Տէրոյեան՝ Լուսարարապետ, որոյ երկու եղբայրներն ալ Վենետիկի Միաբան վարդապետներ են, Տ. Ռաֆայէլ Վրդ. Պարոն՝ Թանգարանապետ, Տ. Բառնաբաս Վրդ. Պիլէզիքեան՝ Կղերանոցի Տեսուչ, Տ. Վահան Վրդ. Մարտիկեան՝ Կարնեցի։ Տ. Յակոբոս Վրդ. Նալեան՝ փոքրաւոր Աբրահօր, Տ. Գրիգորիոս Վրդ. Գալէմքեարեան՝ Տեսուչ Տպարանի, Տ. Գաբրիէլ Վրդ. Մէնէվիշեան՝ Խմբագիր «Հանդէս Ամսօրեայ»ի, եղբայր Վարդան Մելքիսեդեկեան և ինչ. Կային նաև 4-5 Աւստրիացի աշխատաւոր եղբայրներ։

Միաբան վարդապետներէն ոմոնք իրենց հեղինակած գրքերէն նուիրեցին ինծի, Աբրահայր Այաթնեան Արքեպիսկոպոս ալ իր համառօտ կենսագրականը նուիրեց։

1896 Դեկտ. 31, Դշ. առաջագետ կանուխ հասանք վենետիկ և նաևակ մը նստեց ռազմական Մուրաթ Թափայեղեան վարժարանը գնացի, ուր Տեսչական պաշտօն կը վարէր Տրապիզոնցի Հ. Մինաս Վրդ. Նուրիխան: Վարժարանիս մէջ պաշտօն ունէին նաև Հ. Եղուարդ Վ. Սիրուսեան, Հ. Արիստակէս Գանգանդիլեան: Կէսօրուան կերակուրը Մ. Ռ. վարժարանը կերայ և երեկոյեան դէմ վաճառքին կոնցոլը նստեցով Վ. Սահիբանեանի հետ միասին, ուղղուեցանք դէպի Ս. Ղազար, ուր հասանք գրեթէ 45 վայրկեանէն: Ուղղուեցայ վաճառքին եկեղեցին, ուր աղօթեցի և համբուրեցի գերեզմանը Սերասապի Մխիթար Արքայօր, որ թաղուած է Աւագ Սեղանի առջև: Յետոյ առաջնորդուեցայ վաճառքի արտաքին դրան մօտ սպասման սենեակը կամ խօսարանը, ուր ինձ առաջին այցիւղը եղաւ Արքայօր փոքրաւորը՝ Հ. Սուքիաս Էփրիկեան: Քանի մը վայրկեան խօսակցելէ յետոյ զիս առաջնորդեց Ս. Ղազարու վանահայր կամ Արքայայր Գեոր. Տ. Իզնատիոս Արք. Կիւրեղեանի մօտ: Գերապայծառը պաղ ընդունելութիւն ըրաւ:

Արքայօր քովէն մեկնելով, առաջնորդուեցայ ինձ համար պատրաստուած սենեակը, Հ. Արսէն Վ. Ղազարեանի խուցին մօտ: Ժամը (ը թ.) 12ին մօտ եկեղեցւոյ զանգակը զարկաւ, և ալ Միարանութեան հետ եկեղեցի գնացի և աչքս չորս բացած անհամբեր կը սպասէի Ալիշանը տեսնել: Նա, ըստ իր սովորութեան, մեղմէ առաջ իջած էր և եկեղեցւոյ մէկ անկիւնը ծնրագիր, աղօթագիրք ի ձեռին, մէկ ձեռքը մօմ, երեսը, մօրուքը, գիրքը, մօմը իրարու խառնած՝ կ'աղօթէր մտամոլով — այդ վայրկեանը յուզիչ և տպաւորիչ էր ինձ համար: Հայր Ալիշան Աթոռակալ կամ փոխանորդ էր եկեղեցւոյ մէջ:

Մխիթարեան վարդապետները պտմեցին ինձի թէ օր մը Հ. Ալիշան այդպէս ճորդով մտամոլով աղօթած միջոցին մօզերը բռնկած են, բայց ինքը չէ իմացեր մինչև որ քովիները նշմարելով՝ վազեր և մարեր են: Անկէ յետոյ միայն իմացած է երանելին իր գլխէն անցած փորձանքը:

Երեկոյեան սովորական ժամերգութեան, ներգաշնալ եղանակաւ, վարդապետք և ոչակերք երգեցին «Ջրեզ գոհարանեմք» գոհարանական երգը, յետոյ մտածականի սկսան — Մտածականի գիրքը մաս առ մաս Ս. Ղազարեան առգտնութեամբ կարդաց Հ. Վարդան Վրդ. Հացունի և խորհրդածութիւնները շարունակուեցան բաւական երկար:

Բոլոր վարդապետներու հետ ալ տեսակցելու առիթը կ'ունենայի, բայց մասնաւորապէս մօտիկ յարաբերութիւն ունէի ծերունիներէն Հայր Ալիշանին և Հայր Դարեգին Վրդ. Զարբնէլեանին, իսկ երիտասարդներէն Հացունիի և Արսէն Վրդ. Ղազարեանի հետ (Հայր Դարեգին Զարբնէլեան մտամար կաթուածահար եղած էր, իր սենեակը գրական գործերով կը զբաղէր, երբեմն ալ եկեղեցի կ'իջնէր և դասէն դուրս կենալով կ'աղօթէր, բայց չէր կրնար պատարագել, իսկ Հայր Ալիշան վաճառքին որ կ'աղմն ալ զիս տեսնէր, կը հետաքրքրուէր ինձմով և կը խօսակցէր հետոյ:

1897 Յունուար 1, Հինգշաբթի, տարեգլուխ: Վաճառքին Աւագ Սեղանը իր կարգին ձայնաւոր պատարագեց Հայր Սուքիաս Վրդ. Էփրիկեան: Աստու և երեկոյ երբ Միարանութիւնը սեղանատուէն դուրս կ'ելլէ, հոն գուռը կը շարունակեմ աւագութեան կարգաւ: Այն միջոցին վաճառքի գաղապանը կը բերէ փօսքէն եկած նամակները, լրագիրները և կը յանձնէ Արքայօր: Ան ալ հասցէները կարդալով կը յանձնէ վարդապետներուն: Ես ալ ներկայ կ'ըլլայի այս նամակաբաշխութեան: Անպատճառ քանի մը նամակներ և լրագիրներ կ'ըլլային Հայր Ալիշանի հասցէին, և ծերունի վարդապետը ամենախոնարհութեամբ, գլուխը բռնալով իր նամակները կը ստանար Արքայօր ձեռքէն:

Ս. Ղազար բնակութեանս միջոցին, մի անգամ Հայր Վարդան Հացունին առաջնորդեց զիս Վենետիկ, ուր պտեցանք քաղաքին կարեւոր, նշանաւոր մասերը: Յունուար 4, Կիրակի օր, առաւօտեան Պատարագէն և նախաճաշէն յետոյ, Հայր

Ղեկնող Ալիշան, Հայր Վարդան Հացունի, ուրիշ երկու վարդապետներ և ես, Սուրբ Ղազարէն կոնիսոլ նստանք և երկրորդ անգամ ըլլալով Վենետիկ գնացինք: Հայր Ալիշանը, որ շատ քիչ անգամներ Ս. Ղազարէն դուրս կ'ելլէր, նոյն օրը կ'երթար Նոր Տարի շնորհաւորելու իր ականաւոր բարեկամներուն, մասնաւորապէս մի քանի իտալահայ ընտանիքներու (մնացորդ Վենետիկի երբեմնի հայ գաղթականութեան), որոնց հետ իբր հոգեւոր Հայր յարաբերութեան մէջ էր երկար առնել ի վեր և տարին մի քանի անգամ կ'այցելէր անոնց: Տոճերու պալատին առջև Հայր Ալիշան իր մօրուքն ու մօղերը հովին առած և գլուխը բացած՝ կը յառաջանար արագաքայլ: Մենք Հայր Վարդանին հետ չորս բոլորնիս կը դիտէինք հետաքրքրութեամբ: Հայր Վարդան հասկցուց ինձ թէ չենք կրնար հետեիլ Ալիշանի արագ քայլերուն, թէ նա սովորութիւն ունի միշտ շուտ շուտ քայլելու, և կատակով աւելցուց թէ իր գրական ուղիստանքը դինքը կը քաշեն ի Ս. Ղազար:

Յունուար 5, Բշ. օրը Միաբանութեան, Աբրահօր և բոլոր վարդապետներուն այցելելով, «մնաք բարեաւ» քսի և շնորհակալութիւն յայտնեցի: Կէսօրուան ճաշէն յետոյ կոնիսոլ նստեցանք: Ինձ ընկերացաւ Հայր Եսայի Վարդապետ (Պարաիզակցի): Վենետիկ հասնելով, ուղղակի Մուրատ-Թափայէլեան վարժարանը գնացինք, ուր քանի մը ժամ հանգստանալէ յետոյ ճամբայ ելանք դէպի երկաթուղւոյ կայարանը: Ինձ ընկերացաւ վարժարանի ուսուցիչներէն Հայր Անդրէաս Վրդ. Վարդաբուրեան: Դրամս բոլորովին լմնցած Գ. կարգի տոմսակ մը առի: Բոլորովին չոր տախտակներու վրայ մնացած էի, ոչ անկողին ունէի, ոչ բազմոց, ոչ վերմակ. բացարձակապէս ոչինչ:

Հասմայ մէջ բնակող եկեղեցականներուն մէջ ամենէն աւելի բարեսէրն ու մարդամօտը Յովհաննէս Քիւրէլեան ծերունի վարդապետն էր, որ այդ միջոցին մասամբ անգամաւոյժ էր: 10 օր միայն մնալէ յետոյ չողկառք նստանք, Պրինտիգիի ճամբով Կ. Պօլսի վերադառնալու համար: Պրինտիգի հասնելով, երկու օրուան չափ սպասեցինք մինչև որ Աւստրիական չոգենաւ մտնելով, անմիջապէս անկողին վազեցի և քնացայ: Նոյն գիշերը բաւական ալեկոծութիւն եղաւ և ես մօռցած էի իմ անկողնոյ մօտ փոքրիկ պատուհանը փակել, ուրկէ բաւական ջուր ներս մտնելով՝ անկողինս թրջուած էր: Հետեւի օրը հասանք Յունաստանի Փաթրաս նաւահանգիստը, յետոյ Փիրէ: Հետեւի օրը չոգեկառքով գնացի Աթէնք, ուր Հոգեւոր Հովուի պաշտօն կը վարէր Կ. Պօլսոյ Բերայի քահանաներէն Տ. Գարեգին Արծրունի: Քանի մը օր միայն մնացի Աթէնք, ուր բազմաթիւ հայ գաղթականներ կային այդ միջոցին և «Միութիւն» անուամբ թերթ մը կը հրատարակուէր:

Յունուար 8ին Յունական չոգենաւ մը նստելով, ճամբայ ելայ դէպի Իզմիր: Երբեք վրայ բաւական ալեկոծութիւն կար և ես անհանգիստ էի: Ըստ որում Եւրոպայէն կու գայի և խիստ խուզարկութեան կրնայի ենթարկուիլ: Զգուշութեան համար կարեւոր թուղթերս մօրմինիս կապեցի, բայց երբ Իզմիրի նաւահանգիստը հասայ, պաշտօնեաներ ամէն կողմս խուզարկեցին, ձեռք անցուցին վրաս պահած թուղթերս և զիս առաջնորդեցին բանտ: Թուղթերուս մէջ կային նամակներ և ուղեւորութեան օրագրութիւնը: Մինչև անոնց քննութիւնը, 35 օր պառկեցայ Իզմիրի բանտը, ոճրագործներու մէջ, և քանի քանի անգամներ երկարատեւ հարցաքննութեան ենթարկուեցայ: Իմ գոյքերուս մէջէն ելած էր Աստուածամօր պատկեր մը, որոյ ոտքին տակ դրուած կար լուսինը: Հարցաքննիչ դատաւորը զայրացաւ լուսինը (ալիմէթի Օսմաներէն) կնկան մը ոտքին տակ առնուած ըլլալուն համար և բարկութեամբ կտոր կտոր ըրաւ պատկերը...

(Շարունակելի՝ 4)